

दलित महिलाहरुको सामाजिक-आर्थिक तथा राजनैतिक अवस्था:

चितवन जिल्ला मंगलपुर गाविसको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

मानविकी तथा समाजशास्त्र संकाय अन्तर्गत स्नाकोत्तर तह

समाजशास्त्र विषयको उपाधिको लागि आंशिक

आवश्यकता पुरा गर्न प्रस्तुत

शोधपत्र

शोध प्रस्तावक:

सिर्जना पौडेल

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर

२०६९

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं
नेपाल

सिफारिसपत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभाग अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तह पूरा गर्ने प्रयोजनका लागि मेरो निर्देशन र सुपरिवेक्षणमा सिर्जना पौडेलले “दलित महिलाहरुको सामाजिक-आर्थिक तथा राजनैतिक अवस्था:चितवन जिल्ला मंगलपुर गाविसको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन” विषयक शोधपत्र तयार गर्नुभएको हो । म उहाँको कार्यप्रति सन्तुष्ट छु र मूल्याङ्कनका लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....
शोध निर्देशक
सह.प्रा. डा. सन्ध्या बस्नेत
समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग
त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर

मिति : २०७०।१।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं
नेपाल

स्वीकृति पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्काय समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभागअन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तह पूरा गर्ने प्रयोजनका लागि सिर्जना पौडेलले तयार गर्नुभएका “दलित महिलाहरुको सामाजिक-आर्थिक तथा राजनैतिक अवस्था:चितवन जिल्ला मंगलपुर गाविसको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन” विषयक शोधपत्र स्वीकृतिका लागि सिफारिस गरिएको छ ।

शोधमूल्याङ्कन समिति

हस्ताक्षर

प्रा. डा. ओम गुरुङ
विभागीय प्रमुख

.....

सह.प्रा. डा. सन्ध्या बस्नेत
शोध निर्देशक

.....

मधुसदुन सुवेदी
बाह्य परिक्षक

.....

मिति : २०७०।१।

कृतज्ञता ज्ञापन

यो शोधपत्र “दलित महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक अवस्था: चितवन जिल्ला मंगलपुर गा.वि.स.को एक समाजशास्त्रीय अध्ययन” त्रि.वि.को समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तहका आंशिक पाठ्यभार पुरा गर्ने उद्देश्यले तयार गरिएको हो । माथिको विषयमा शोधपत्र तयार गर्न अनुमति प्रदान गर्नुका साथै अमूल्य सुझाव र सल्लाह दिनु भएकोमा समाजशास्त्र/मानवशास्त्र विभागका विभागीय प्रमुख प्रा.डा. ओम गुरुङ ज्युप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु ।

यो शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा आफ्नो अमूल्य सुझाव, मार्ग दर्शन, सल्लाह, सहयोग साथै उत्प्रेरणा प्रदान गर्नु हुने आदरणीय गुरु सह. प्रा.डा. सन्ध्या बस्नेत ज्यूलाई हृदय देखि नै कृतज्ञता व्यक्त गर्न चाहन्छु । उहाँले प्रदान गर्नु भएको हौसला र प्रेरणाले नै यो शोधपत्र तयार गर्न सफल भएको छु । साथै अध्ययन सामाग्रीहरु जुटाई दिई अन्तसम्म शोधपत्रको अन्तिम रुपरेखा लेखन कार्यमा हौसला प्रदान गर्नु हुने मेरो श्रीमान् श्री विराट घिमिरे छोरो विर्मश घिमिरे र छोरी विपाशा घिमिरेका साथै नवीन भाईको योगदानको उच्च मूल्याङ्कन गर्दछु ।

शोध प्रस्ताव देखि शोधपत्र तयार गर्दा सम्म निरन्तर सहयोग गर्नु हुने मेरो आदरणीय बुबा बालकृष्ण पौडेल र आमा गौरी माया पौडेलको योगदान अमूल्य छ । उहाँहरुप्रति पनि हृदय देखि नै आभार व्यक्त गर्दछु । यो शोध कार्य पुरा गर्न निरन्तर सहयोग, सल्लाह र सुझाव दिने मेरा साथीहरु इन्दु शर्मा, माया शर्मा, विष्णु कार्की, माया खनाल तथा सुना गुरुङप्रति ऋणी बनेकी छु । त्यसैगरी त्रि.वि. किर्तिपुरमा अध्यापनरत सम्पूर्ण गुरुहरु र प्रशासन प्रति कृतज्ञ छु ।

शोधपत्रका लागी विभिन्न तथ्याङ्क र सामाग्रीहरु उपलब्ध गराई दिने मंगलपुर गा.वि.सका सचिव खिमानन्द ज्ञवालीलाई मुरी मुरी धन्यवाद साथै मंगलपुर गा.वि.स. वडा नं. १ र वडा नं. ५ का नमुना छनोटमा परेका सम्पूर्ण महिला उत्तरदाताहरु जसले आफ्नो व्यस्त समयमा पनि मेरो विभिन्न जिज्ञासाहरुको ठीक

उत्तर दिई सहयोग गर्नु भएकोमा र उहाँहरूलाई परिचित गराउने मेरा आदरणीय भिनाजु विश्व न्यौपाने ज्यूका साथै स्थानीय बासिहरु विना यो शोधपत्र तयार गर्न सम्भव थिएन त्यसैले उहाँहरु प्रति हृदयदेखि नै धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा यो शोधपत्र पूर्ण रुपमा कम्प्युटर टाईप एवं सेटिङ्ग गरी सहयोग गर्नु हुने भाई विराज बस्नेतप्रति पनि आभार व्यक्त गर्दछु ।

सिर्जना पौडेल

समाजशास्त्र/मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

विषय सूची

पेज नं.

सिफारिस पत्र
स्वीकृति पत्र
कृतज्ञता ज्ञापन
तालिका सूची

अध्याय - एक : परिचय	१-१०
१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२ समस्याको कथन	४
१.३ अध्ययनको उद्देश्य	७
१.४ अध्ययनको महत्व	८
१.५ अध्ययनको संगठन	९
अध्याय - दुई: पूर्व साहित्य अध्ययनको समिक्षा	११ -२५
२.१ सैद्धान्तिक दृष्टिकोण	११
२.२ नेपालमा महिलाको अवस्था	१४
२.३ दलित र दलित महिला	१६
२.४ अध्ययनको अवधारणागत खाका	२३
अध्याय - तीन : अनुसन्धान विधि	२६-३२
३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनौट	२६
३.२ अनुसन्धानको ढाँचा	२७
३.३ नमूना छनौट	२७
३.४ तथ्याङ्कको प्रकृति र श्रोत	२८
३.५ तथ्याङ्क संकलन विधि	२९
३.५.१ अन्तरवार्तासूची	२९
३.५.२ अवलोकन	३०
३.५.३ जानकार व्यक्तिसँगको छलफल	३०

३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण तथा प्रस्तुतीकरण	३१
३.७ अध्ययनको सीमा	३१

अध्याय - चार : दलित महिलाको पारिवारिक पृष्ठभूमि	३३-६१
४.१ घरधुरी जनसंख्याको सामाजिक तथा आर्थिक विशेषताहरू	३३
४.१.१ जातिगत तथा वार्डगत आधारमा घरधुरी जनसंख्या	३३
४.१.२ घरधुरी जनसंख्याको उमेर र लैंगिक संरचना	३५
४.१.३ परिवारको किस्म	३६
४.१.४ वैवाहिक स्थिति	३७
४.१.५ दलित महिलाको पारिवारिक शैक्षिक विशेषता	३८
४.१.६ दलित महिलाको परिवारको पेशागत विवरण	४०
४.२ दलित परिवारको धर्म तथा संस्कृति	४१
४.३ दलित महिलाहरूको सामाजिक तथा सांस्कृतिक विशेषता	४३
४.३.१ बसोवास तथा घरहरूको बनावट	४४
४.३.२ दलित परिवारको सामाजिक संस्कार एवं चालचलन	४७
४.३.२.१ चाडपर्व तथा पूजाआजाहरू	४७
४.३.२.२ जीवन चक्र	४८
४.३.३ छुवाछुत एवं जातिय भेदभाव	५०
४.३.४ अन्य जातिसँगको सम्बन्ध	५२
४.४ दलित महिलाहरूको आर्थिक जनजीवन	५५
४.४.१ जग्गाजमिनको स्थिति	५५
४.४.२ खाद्यान्नको पर्याप्तता	५६
४.४.३ आय, व्यय र बचतको स्थिति	५८

अध्याय - पाँच : दलितहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक अवस्था	६२-७८
५.१ दलित महिलाहरूको सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था	६२
५.१.१ उमेर	६२
५.१.२ दलित महिलाको परिवारको किस्म तथा घरमुली	६३
५.१.३ दलित महिलाको वैवाहिक स्थिति	६४

५.१.४ शैक्षिक अवस्था	६५
५.१.५ काम बाँडफाड, शैक्षिक र वैवाहिक निर्णयको अवस्था	६६
५.२ दलित महिलाहरुको आर्थिक अवस्था	६८
५.२.१ दलित महिलाहरुको पेशा	६८
५.२.२ आय र ब्यायमाथिको निर्णयाधिकार	६९
५.३ दलित महिलाको राजनैतिक अवस्था	७१
५.३.१ दलित महिलाहरुको राजनैतिक सहभागिता	७२
५.३.२ राजनीतिप्रतिको धारणा एवं बुझाइ	७३
५.३.३ राजनीतिमा महिला सहभागिता	७४
५.३.४ दलगत सहभागिता र सहभागि हुनुको कारण	७६

अध्याय - छ : सारांश तथा निष्कर्ष	७९-८८
६.१ सारांश	७९
६.१ निष्कर्ष	८६

सन्दर्भ सूचीहरु
अनुसूची

तालिका सूची

तालिका ४.१: जातिगत/वार्डगत आधारमा दलित महिला परिवारको विवरण	३४
तालिका ४.२: उमेर र लिंगको आधारमा दलित महिला परिवारको जनसंख्याका	३५
तालिका ४.३: दलित महिलाको पारिवारिक संरचना	३६
तालिका ४.४: दलित महिलाको वैवाहिक स्थितिको विवरण (१० वर्षभन्दा माथि)	३७
तालिका ४.५: शैक्षिक अवस्था (६ वर्षभन्दा माथि)	३९
तालिका ४.६: पेशागत विवरणहरू (१० वर्षभन्दा माथि)	४०
तालिका ४.७: दलितहरूको घरहरूको प्रकार एवं बनावट	४५
तालिका ४.८: दलित परिवारको ईन्धन तथा खानेपानीको स्रोत	४६
तालिका ४.९: जातिय छुवाछुत तथा भेदभावबारे उत्तरदाताहरूको धारणा र	५१
तालिका ४.१०: भोजभतेरमा हुने सहभागिता र अन्य जातिसँगको सम्बन्ध	५३
तालिका ४.११: दलित जातिहरूको भूस्वामित्वको स्थितिको वितरण	५५
तालिका ४.१२: दलित परिवारहरूको वार्षिक खाद्यान्न स्थिति	५७
तालिका ४.१३: ऋणको स्थिति र ऋणदाताको वितरण (बितेको एक आर्थिक वर्षभित्रको मात्र)	५७
तालिका ४.१४: दलित परिवारहरूको वार्षिक आम्दानी र खर्चको विवरण	५९
तालिका ४.१५: दलित परिवारहरूको वार्षिक बचतको स्थिति	६०
तालिका ५.१: उमेरको आधारमा दलित महिलाको विवरण	६२
तालिका ५.२: दलित महिलाको पारिवारिक ढाँचा र घरमूलीको विवरण	६३
तालिका ५.३: उत्तरदाताहरूको विवाहिक स्थिति	६४
तालिका ५.४: दलित महिलाको शैक्षिक स्तर	६५
तालिका ५.५: कामको बाँडफाड र शैक्षिक तथा वैवाहिक निर्णय	६७
तालिका ५.६: जातिगत आधारमा दलित महिलाको प्रमुख पेशागत विवरण	६९
तालिका ५.७: आम्दानी तथा खर्च माथिको निर्णयाधिकार	७०
तालिका ५.८: राजनीतिक सहभागिता	७३
तालिका ५.९: राजनीतिप्रति उत्तरदाताहरूको धारणा एवं बुझाइ	७४
तालिका ५.१०: राजनीतिमा महिला सहभागिता र उनीहरूको निर्णय	७५
तालिका ५.११: महिलाहरूको दलगत राजनीतिमा सहभागिता र त्यसको कारण	७७